

עורכים: ד"ר יוסרי ח'יזראן וד"ר אריק רחניצקי

גיליון 4, יולי 2025

הוראת 'שמירת האחים' בקרב קבוצות בין-דוריות אצל הדרוזים בישראל

שאדי חלבי*

תקציר

חוקרים מציינים כי החברה הדרוזית עברה שינויים יסודיים ומהותיים בעידן המודרני, אך מרבית המחקרים התמקדו בשאלות של שיוך זהותי - דרוזי, ישראלי, דרוזי-ערבי-ישראלי וכדומה. מאמר זה מציע פרספקטיבה שונה: במקום לעסוק בזהות מוצהרת, הוא מתמקד בליבת הזהות הדרוזית - עקרון שמירת האחים (חפט' אל-אח'ואן) - עיקרון תיאולוגי-חברתי המשקף נאמנות הדדית, מחויבות קהילתית וסולידריות בין-דורית. המחקר בחן האם עיקרון זה, ששימש במשך דורות עוגן תרבותי מרכזי, שומר על יציבותו גם בעידן המודרני. תוך השוואה בין דורות שונים בחברה הדרוזית בישראל, נבדקו עמדות כלפי העיקרון כמדד ללכידות ולהמשכיות קהילתית. הממצאים העלו כי לא נמצאו פערים בין-דוריים בעמדות כלפי שמירת האחים - ממצא הסותר את ההנחה בדבר שחיקת ערכים מסורתיים, ומצביע על יציבות ערכית בין-דורית. התרומה המרכזית של המחקר היא בפיתוחו ובתיקופו של שאלון אמפירי חדש, ראשון מסוגו, למדידת עקרון שמירת האחים. אף שנבנה בהקשר הדרוזי, הוא מציע כלי מדידה חדשני שעשוי לשמש גם בחקר קבוצות מיעוט נוספות, הבוחנות נאמנות פנים-קהילתית, סולידריות וזהות קולקטיבית.

*שאדי חלבי הוא דוקטורנט במחלקה לממשל ורעיון מדיני, בית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה, וכן עמית מחקר במרכז למורשת הדרוזים בישראל. מחקריו עוסקים בעוצמתם של שחקנים לא-מדינתיים, סולידריות טרנס-לאומית, הון חברתי, עוצמה וקונפליקט.

המאמר המוצג כאן הוא נוסח מקוצר ומעובד של מאמר אשר פורסם במקור בכתב העת *Israel Affairs*:

Shadi Halabi, Gabriel Ben-Dor, Peter Silfen & Anan Wahabi (2023) "The 'preservation of the brethren' principle among Druze Intergenerational Groups in Israel," *Israel Affairs*, 29:5, 931-950, DOI: 10.1080/13537121.2023.2247653

החברה הדרוזית היא אחת הקבוצות הדתיות והאתניות הייחודיות ביותר במזרח התיכון (Ben-Dor 1999). היא ידועה בעמידותה הרבה וביכולתה לשמור על זהותה לאורך ההיסטוריה, למרות הרדיפות והלחצים החיצוניים שהופעלו עליה (Dana 2003). מיעוט אזורי זה הצליח לא רק לשרוד אלא גם היווה שחקן משמעותי בזירה החברתית והפוליטית המקומית והאזורית. כמו כל חברה אחרת, נחשפים הדרוזים בישראל לחיי המודרנה והעידן החדש. תהליכים של גלובליזציה, אינדיבידואליזציה ומודרניזציה (אלמוג ואלמוג 2015) משפיעים על החברה הדרוזית בדיוק כפי שהם משפיעים על חברות אחרות ברחבי העולם. הספרות המחקרית מתארת תהליך של שינוי זהותי, שבו הדור הצעיר נוטה להתרחק מהערכים המסורתיים ולחפש זהויות חדשות, המשלבות אלמנטים מודרניים. מחקרים קודמים הצביעו על קונפליקטים בין המודרניות למסורת ועל התרחקות של הדורות הצעירים מהדורות המבוגרים והיצמדותם לאינדיבידואליזם. עדויות רבות מצביעות על מתחים בין-דוריים ועל ערעור הנורמות, הלכידות החברתית והקשר המשפחתי בעדה הדרוזית. ריבוי הזהויות מאיים על המשכיותה של העדה (אבו רוכון 2006).

על רקע זה עולה השאלה: כיצד העדה הדרוזית ממשיכה להתקיים? האם החברה הדרוזית בישראל עברה שינוי מהותי והינה שונה כיום מן העבר, או שמא עקרונות יסוד כמו **חפט' אל-אח'ואן** עדיין משמרים את לכידותה החברתית ומבטיחים את המשכיותה בעידן המודרני?

ייצוג מושגי

שם המקורי של הדרוזים הוא **"מווחדון"** (מילולית: המאמינים באל אחד, מונותאיסטים) וכינוים הוא **בְּנוּ מַעְרוּף** (מילולית: עושי הטוב). עדה זו מונה כשני מיליון תושבים בעולם, כשהריכוזים העיקריים במזרח התיכון נמצאים בסוריה, לבנון וישראל (Zisser 2015; Hazran 2014), ארצות שהם מהווים בהן מיעוט דתי. דת התאואחיד הופצה בשנים 1017–1043, והיא מורכבת מאיגרות ברוח הפילוסופיה היוונית הנאראאפלטונית (בן-דור 1995). היא מתועדת בחיבור **אל-חֶפְמָה** ("ספר החוכמה") וחבריה שומרים עליה בהקפדה (Armanet 2018; Makārim 1974). קבוצת **התאואחיד** קמה באופן רשמי בשנת 1017 במצרים, בתקופת שלטונו של הח'ליף הפאטמי אל-חאפס בַּאֲמַר אללה ("השליט בצו האל"), והצהירה על תחילתו של עידן חדש, אך לאחר נעילתה של הדת למצטרפים חדשים באופן רשמי בשנת 1043, היא הפכה לקבוצה אוטורית סגורה; מאז נמנעים הדרוזים מנישואים מחוץ לעדה (Fitro 2019), הנחשבים אצלם לעבירה חמורה (אביבי 2002). בתחילת הפצתה של הדת, אלו שנענו לה צִוּוּ למלא את הוראות השימור וההישרדות של הקבוצה, שתכליתן כיבוד הזולת מתוך האמת של הקבוצה, המולידה את האחדות והיציבות, המתבססות על

סולידריות פנימית ושמירת האחים והאחיות של התאחד (Obeid 2006). זהו עקרון **חפֿט' אל-אח'ואן** ("שמירת האחים") המהווה עקרון יסוד בתרבות הדרוזית ומשקף מחויבות הדדית, נאמנות וסולידריות בין-דורית. עקרון זה משמש לא רק ככוח מייצב בחברה הדרוזית אלא גם כקוד התנהגותי אישי, חברתי ופוליטי שמנחה את חברי העדה בפעולותיהם ובקבלת החלטות (Eilat 2023; Halabi et al. 2023; חיזראן 2022). 'צדק הלשון', שפירושו לומר אמת ולחתור לצדק, הינו תנאי לקיום ההוראה של שמירת האחים, כיון שמי שלא יצדק בלשונו לא ישמור על אחיו; השקר והבגידה פוגעים בלכידות וקיום הקבוצה בכלל. האמור מסביר את הרגישות לכבוד, להבטחות שניתנות (Taqi al-Din 1902\1999) ולבריתות בין הדרוזים לאחרים. הדבר מתבטא בתרומה הפעילה של הדרוזים למדינה בה הם נמצאים, תוך כדי שמירה על הערכים הפנימיים שלהם (והבה 2021).

עקרון שמירת האחים פירושו לדאוג לשלום וכבוד ה**מוחדון**, לדאוג לטובתם ולשרת אותם מכוונה טהורה ללא רצון לתמורה. על פי עקרון זה, העושר של הפרט נמדד במידת קרבתו לקבוצה. אבן הפינה של ביטחון הקהילה ועקרון יסוד לאחדות בין הדרוזים הוא שעליהם להפגין סולידריות עם בני עדתם ולפעול למענם אם הם נתונים במצוקה ובמאבק צודק (Taqi al-Din 1902\1999). הוראת **חפֿט' אל-אח'ואן** היא חלק בלתי נפרד מחיי היום-יום של הדרוזים ומשפיעה על כל תחומי החיים, החל מהמשפחה והקהילה ועד מדיניות הפנים והחוץ של העדה. במסגרת החיים המשפחתיים והקהילתיים, מתבטא עקרון שמירת האחים בראש ובראשונה באחוזה ובסולידריות הפנימית שמאפיינות את החברה הדרוזית. דאגה לקשישים או סיוע לחברי משפחה שנקלעו לקשיים נתפסים כחובה מוסרית שנובעת ישירות מעקרון שמירת האחים. ברמה הקהילתית, עקרון זה מתבטא בתמיכה חברתית חזקה, כאשר חברי הקהילה נוהגים לעזור זה לזה בעתות מצוקה, בין אם מדובר בעזרה כלכלית, נפשית או פיזית. הדאגה ההדדית אינה רק חובה דתית אלא גם חובה חברתית המבטיחה את הלכידות הקהילתית ואת השמירה על המסורת. התמיכה הזו מתבטאת גם בהשתתפות בטקסים משפחתיים וקהילתיים, כמו חתונות, לוויות ואירועים דתיים, השתתפות שהיא חובה ומבטאת את המחויבות הקולקטיבית של חברי העדה זה לזה. דוגמה בולטת לכך היא התגובה של הקהילה הדרוזית לאירועים דרמטיים כמו נפילת הרקטה על מגידל שמש ביולי 2024. באירוע זה בא לידי ביטוי עקרון שמירת האחים בצורה חזקה, כאשר חברי הקהילה התגייסו במהירות להבטחת שלומם של התושבים. הדאגה וההירתמות לסייע ניכרו לא רק בהשתתפות אלפי אנשים בלוויה, אלא גם בשיתוף הפעולה עם הרשויות המקומיות ומוסדות המדינה. האירוע הבליט את תחושת האחיות הקולקטיבית של הקהילה הדרוזית ואת המחויבות העמוקה לשמור על חייהם של בני העדה, גם בזמנים של משבר.

הצגת המחקר: בחינת שינויים בחברה הדרוזית דרך עקרון שמירת האחים

בין ינואר לאוקטובר 2021 נערך מחקר מקיף שבחן את עמדותיהם של הדרוזים בישראל כלפי עקרון חפ'ט' אל-אח'ואן ("שמירת האחים") ואת מימושו. המחקר התמקד בבדיקה השוואתית בין-דורית של עמדות כלפי עקרון שמירת האחים, במטרה לבחון באיזו מידה חל שינוי בחברה הדרוזית. לצורך כך נבנה שאלון חדש שהתבסס על שאלון סולידריות מהימן (Bengtson et al. 2002) ושהותאם במיוחד לאוכלוסיית המחקר. הסקר כלל מדגם של 225 דרוזים מגיל 20 ומעלה, מארבעה יישובים דרוזיים שנבחרו בדגימת אשכולות, המשקפים את המגוון החברתי בעדה: ינוח, כפר דרוזי מובהק שכל תושביו דרוזים; שפרעם, עיר מעורבת שבה הדרוזים מהווים מיעוט קטן (14%); מג'דל שמס, כפר מבודד מבחינה גיאוגרפית וחברתית ברמת הגולן; ודאלית אל-כרמל, יישוב הנמצא בסמוך לעיר גדולה (חיפה). הבחירה ביישובים אלו נועדה לספק תמונה רחבה ומדויקת של העדה הדרוזית.

הניתוח הסטטיסטי השווה בין הדורות, החל מדור ה-S המבוגר והשקט (מעל גיל שמונים), ועד דור ה-Z הצעיר (בשנות העשרים לחייהם), ובדק את הקשר בין דור המשיבים לבין עמדותיהם כלפי עקרון שמירת האחים. בנוסף, נערכה השוואה בין ארבעה מקרי בוחן כדי ללמוד כיצד משפיע דפוס המגורים על הסולידריות העדתית כפי שהיא משתקפת בעקרון שמירת האחים.

המחקר בחן שתי השערות מרכזיות:

1. יימצא קשר שלילי בין שיוכם הדורי/גילם של המשיבים לבין עמדותיהם כלפי עקרון שמירת האחים. כלומר, ככל שגדל הפער הדורי בגילאי המשיבים, כך תקטן מידת ההסכמה ביניהם על ערכי שמירת האחים.
2. יימצאו הבדלים בין יישובי מקרי הבוחן בעמדותיהם כלפי עקרון שמירת האחים, כאשר יישובים בהם הדרוזים הם אוכלוסיית מיעוט יביעו הסכמה גדולה יותר עם ערכי שמירת האחים בהשוואה ליישובים אחרים בהם הדרוזים מהווים רוב.

חשיבותו ותרומתו של המחקר נובעות מכך שזהו מחקר אמפירי ראשון מסוגו אודות תחום שטרם נחקר בעדה הדרוזית, על אף שהספרות הקיימת מציינת את חשיבותו של עקרון שמירת האחים. המחקר לא רק מעמיק את הבנתנו לגבי החברה הדרוזית אלא גם מציע כלי מחקרי חדש וייחודי – סולם מדידה המתמקד בעקרון שמירת האחים – שניתן להתבסס עליו לא רק בחקר החברה הדרוזית אלא גם בבחינת קבוצות מיעוט אחרות.

מהלך המחקר

שאלון המחקר פותח במיוחד למחקר זה על בסיס שאלון קיים וידוע במהימנותו (Bengtson et al. 2002;) , אשר נועד לבחון סולידריות בין-דורית במשפחות. במחקר זה, השאלון הורחב והותאם לבחינת עקרון שמירת האחים בחברה הדרוזית. השאלון לא הסתפק בבדיקת עמדות בלבד אלא גם בחן את המוכנות לפעולה ואת הפעולות שכבר נעשו בפועל לשם קיום העיקרון. המשתתפים נשאלו, בין היתר, על מוכנותם לתמוך כלכלית בחברי הקהילה; להשתתף בפעילויות חברתיות; לתמוך פוליטית ואף להקריב את חייהם, אם יהיה צורך בכך, להגנה על דרוזים באזורים אחרים, אף מחוץ לגבולות המדינה. כל אלה נבדקו באמצעות 26 שאלות שדורגו על סולם בעל 7 דרגות, מהסכמה מלאה (7) ועד אי הסכמה מוחלטת (1), מה שאפשר ניתוח מעמיק של התשובות.

איסוף הנתונים היה מאתגר ומרתק כאחד. נעשה שימוש במגוון שיטות כדי להגיע למשתתפים רבים ככל האפשר, ובכלל זה נשלחו קישורים לסקר דרך יישומים כמו WhatsApp ופייסבוק, נשלחו מיילים, בוצעו שיחות טלפון אקראיות ואפילו נערכו מפגשים פנים אל פנים בשווקים ובמקומות קדושים עם המשתתפים. כל הנתונים שנאספו נותחו באמצעות תוכנת SPSS כדי לזהות דפוסים ועמדות בצורה המדויקת ביותר.

ממצאי המחקר

הממצאים הצביעו על שמרנות חוצת דורות והיעדר קונפליקט בין הדורות בכל הממדים, החל מהדור השקט ועד דור ה-Z, כפי שניתן לראות בלוח 1:

לוח 1: בדיקת הבדלים בין דורות (קבוצות גיל) לגבי עמדות שמירת האחים

דור (שנת הלידה)	מספר המשיבים	טווח התשובות	ממוצע התשובות	סטיית התקן	הבדל
דור S (לפני 1945)	8	7.00 – 6.62	6.77	0.12	1.32
דור BB (1946 – 1959)	26	7.00 – 4.00	6.34	0.69	
דור X (1960 – 1979)	67	7.00 – 5.08	6.54	0.44	
דור Y (1980 – 1995)	97	6.96 – 4.65	6.47	0.51	
דור Z (1996 – 2006)	28	7.00 – 4.38	6.49	0.60	

בין היתר, לא נמצאה שונות מובהקת בין דתיים לבין לא-דתיים. הרוב המוחלט של הנבדקים, דתיים כלא-דתיים, הראו שהם מכירים את המושג ומזדהים עמו. הרוב המכריע של המשתתפים (מעל 90%) הביע נכונות

להרים תרומה כספית לצורך קיום עיקרון "שמירת האחים", ו-84% אמרו שהיו מוכנים להרים תרומה פיזית ממשית כגון תרומת איברים.

לוח 2 מראה ש-72% הביעו נכונות לסיכון עצמי וללחימה פיזית בעת איום חיצוני על דרוזים, ו-64% אף הביעו נכונות להילחם במדינות אחרות.

לוח 2: המוכנות להילחם ולהסתכן למען הגנת האחים

היגד	כלל לא מסכים	לא מסכים	נוטה לא להסכים	לא מתנגד ולא מסכים	נוטה להסכים	מסכים	מסכים מאוד
מוכן לסכן את עצמי למען דרוזים הנחשפים לניסיונות דיכוי והשמדה במדינות אחרות.	4%	1%	2%	8%	13%	21%	51%
	סה"כ אי-הסכמה: 7%			סה"כ הסכמה: 85%			
מוכן ללכת ללחימה להגנת דרוזים במדינות אחרות.	9%	1%	4%	9%	13%	21%	43%
	סה"כ אי-הסכמה: 14%			סה"כ הסכמה: 77%			

המחקר הראה הסכמה גורפת עם ערכים מסורתיים כמו חשיבות הזיקה לאדמה והחשיבות של הקפדה על נישואים בתוך העדה: 91% הסכימו שנישואים לבן או בת זוג מחוץ לעדה הדרוזית הם מדובר במעשה חמור שאין עליו מחילה. בהקשר הפוליטי, המחקר הצביע על נאמנות למדינה כערך תיאולוגי הנובע מהעיקרון הדתי של אמירת האמת וקיום הבטחות.

במהלך איסוף הנתונים, ניכרה תחושת קרבה וחוס בקרב המשתתפים, גם כלפי אנשים שלא הכרנו באופן אישי. באחת ההזדמנויות, משתתף בסקר, שלא היה מוכר כלל למבצעי איסוף הנתונים, התעקש להזמין לכוס תה ולדבר על החשיבות של שמירת האחים בקהילה שלו. במקרים אחרים, אנשים הביעו שמחה ורצון אמיתי לסייע, בין אם במתן מידע ובין אם בהצעת עזרה לאחרים. דוגמאות אלו מלמדות כיצד עקרון שמירת האחים מתממש במלואו בחיי היום-יום של הדרוזים, לא רק כמושג מופשט אלא כערך המנחה את התנהגותם בפועל.

בניגוד לטענות שנשמעו בעבר בספרות המחקרית, תוצאות המחקר הצביעו על כך שהמודרניזציה לא גרמה להתרחקות של בני הדור הצעיר מהערכים המסורתיים של העדה. להפך, הצעירים מוצאים דרכים חדשות ומודרניות להביע את נאמנותם לעקרון שמירת האחים. הדבר בא לידי ביטוי בפעילויות קהילתיות,

בהשתתפות באירועים דתיים ובשמירה על קשרים משפחתיים וחברתיים חזקים גם בעידן הטכנולוגי. בבדיקת ההשערה השנייה נמצא כי היישוב מג'דל-שמש הוא בעל עמדות שמרניות יותר באופן מובהק לעומת שלושת היישובים האחרים במדגם. הסבר אפשרי מתבסס על תיאוריית הקונפליקט, על פיה קבוצה מתלכדת כשהיא תחת איום ועמדות חבריה נהיות שמרניות יותר. האיום במקרה זה נובע מן התקופה שבה ניהלה ממשלת ישראל ניהול משא ומתן עם ממשלת סוריה על שלום תמורת נסיגה ישראלית מן הגולן (ענבר 2011), ובתקופה מאוחרת יותר, תחושת האיום נובעת ממלחמת האזרחים בסוריה והחשש שמא היא תגלוש לרמת הגולן.

דיון ומסקנות

מטרת המחקר הייתה לעמוד על הקשר בין הדור אליו שייכים נבדקי המחקר לבין עמדתם כלפי הוראת שמירת האחים, כמשקפת את רמת הסולידריות הבין-דורית, ובדרך זו לענות על השאלה: "האם חל שינוי יסודי בקרב הדרוזים בישראל?". תוצאות המחקר הראו כי אין הבדלים בין הדורות מבחינת העמדה כלפי סולידריות בחברה הדרוזית, כלומר מבחינה זו לא חל שינוי יסודי בחברה הדרוזית. ממצא זה סותר את ספרות המחקר המצביעה על הבדלים יסודיים ומהותיים בין התפיסות של הדור הצעיר והדור המבוגר (Lowenstein & Ogg, 2003) ועל פערים וקונפליקטים בין-דוריים בגישה לסולידריות (Bengtson et al., 2002; Silverstein et al., 2002; Sellin, 1938) בחברה המערבית. הממצא אף סותר את המחקרים על העדה הדרוזית בהם נמצאו קונפליקטים ואף ריבוי זהויות וקרעים שונים בין הדור המבוגר והצעיר ואף קרעים בין דתיים ללא-דתיים, במיוחד בתקופה המודרנית (אבו רוכון, 2006; אמרני, 2010). ממצאי בדיקת ההשערה השנייה, על פיהם היישוב מג'דל-שמש הוא בעל עמדות שמרניות יותר באופן מובהק מבחינה סטטיסטית לעומת היישובים האחרים שנבדקו, אינם תואמים את הספרות על מיעוט דרוזי המוקף ברוב אתני דתי אחר (Halabi 2018), אך ניתן להסבירם באמצעות תיאוריית הקונפליקט.

מבחינה תיאורטית, המחקר בנה ותיקף שאלון חדש וייעודי לחברה הדרוזית, שניתן להתאימו גם לקבוצות אתניות אחרות. המחקר הרחיב את הידע אודות החברה הדרוזית בישראל מזווית ראייה אחרת והראה כי הוראת שמירת האחים מהווה לא רק עקרון תיאורטי-תיאולוגי אלא דרך חיים ממשית אשר משותפת לכל הדורות בחברה הדרוזית, צעירים ומבוגרים כאחד. נמצא כי גם אם יש פערים גדולים בין הדורות בתחומים מסוימים, הרי שבנושא של שמירת האחים יש עדיין הסכמה רחבה. זהו ממצא מפתיע אבל חשוב מאד, המעיד על כך שלמרות השינויים הנרחבים מסביב, ממשיכה החברה הדרוזית לשמור על לכידות חברתית גבוהה מאד. מבחינה פרקטית, המחקר מצביע על חשיבותה של הוראת שמירת האחים לחברה הדרוזית ועל כך שמדובר בעקרון שיש עליו קונצנזוס בחברה זו. הבנה זו חשובה לממסדים המטפלים באוכלוסייה זו

המעוניינים לסייע לה לשמור על ייחודה ומסורותיה, והיא גם חשובה לראשי הקהילה הדרוזית עצמם, שעסוקים גם הם בהבנת החברה והתהליכים המשפיעים עליה ובניסיון לכוון מגמות אלה בצורה המיטבית.

ביבליוגרפיה

- Armanet, Eléonore. 2018. "'Allah has spoken to us: we must keep silent.' In the folds of secrecy, the Holy Book of the Druze." *Religion* 48 (2): 183-197. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2017.1386370>.
- Ben-Dor, Gabriel. 1999. "Minorities in the Middle East :Theory and Practice." In *Minorities and the State in the Arab World*, edited by Ofra Bengio and Gabriel Ben-Dor, 1-28. Boulder, Colorado & London U.K.: Lynne Rienner Publishers.
- Bengtson, Vern, Roseann Giarrusso, J. Beth Mabry, and Merrill Silverstein. 2002. "Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships?" *Journal of marriage and family* 64 (3): 568-576. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00568.x>.
- Dana, Nissim. 2003. *The Druze in the Middle East: their faith, leadership, identity and status*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Eilat, Omri. 2023. "The Druze Protest in the Summer of 2023." *Bayan: The Arabs in Israel*. <https://dayan.org/content/druze-protest-summer-2023>.
- Firro, Kais. 2019. "Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East." 185-198. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Halabi, Shadi, Gabriel Ben-Dor, Peter Silfen, and Anan Wahabi. 2023. "The 'preservation of the brethren' principle among Druze Intergenerational Groups in Israel." *Israel Affairs* 29 (5): 931-950. <https://doi.org/10.1080/13537121.2023.2247653>.
- Halabi, Yakub. 2018. "Minority politics and the social construction of hierarchy: the case of the Druze community." *Nations and nationalism* 24 (4): 977-997. <https://doi.org/10.1111/nana.12430>.
- Hazran, Yusri. 2014. *The Druze community and the Lebanese state : between confrontation and reconciliation*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge : Taylor & Francis Group.
- Katz, Ruth, and Ariela Lowenstein. 2012. "Solidarity Between Generations and Elders' Life Satisfaction: Comparing Jews and Arabs in Israel." *Journal of Intergenerational relationships* 10 (1): 5-21. <https://doi.org/10.1080/15350770.2012.647565>.
- Katz, Ruth, Dafna Halperin, Ariela Lowenstein, and Aviad Tur Siani. 2015. "Generational solidarity in Europe and Israel." *Canadian journal on aging* 34 (3): 342-355. <https://doi.org/10.1017/S0714980815000197>.
- Lowenstein, A., & Ogg, J. (2003). *Oasis: Old age and autonomy: The role of service systems and intergenerational family solidarity: Final report*. Haifa.
- Makārim, Sāmī Nasīb. 1974. *The Druze faith*. Delmar, New York: Caravan Books.
- Obeid, Anis. 2006. *The Druze & their faith in Tawhid*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Sellin, T. (1938). *Culture conflict and crime*. New York: Social Research Council.

- Silverstein, M., Parrott, T., Angelelli, J., & Cook, F. (2002). "Solidarity and tension between age-groups in the United States: Challenge for an aging America in the 21st century." *International Journal of Social Welfare*, 9(4), 270–284. <https://doi.org/10.1111/1468-2397.00139>.
- Taqi al-Din, Zayn al-Din Abd al-Ghaffar. 1992. *Kitab al-Nuqat wa al-Dawa'ir* | *The Book of Points and Circles*. Edited by Anwar Abi-Khuzam. Beirut: Dar Isharat lil-Tiba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi. The first edition was published in 1902. Seibold, Christian. Leipzig: Max Spirgatis.
- Zisser, Eyal. 2015. "The Druze Community and the Lebanese State, between Confrontation and Reconciliation." *Bustan: The Middle East Book Review* 6 (1-2): 157-161. <https://doi.org/10.5325/bustan.6.1-2.0157>.
- אבו רוכון, סועאד. 2006. "הזהות הדרוזית בחברה הישראלית : עדויות מתוך חיי המתבגרים והחינוך למורשת [חיבור לשם קבלת תואר 'דוקטור לפילוסופיה]". החוג לחינוך, חמו"ל.
- אביבי, שמעון. 2002. "המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בישראל ויישומיה : עקביות ופערים (1948-1967) [חיבור לשם קבלת התואר 'דוקטור לפילוסופיה]". החוג לידיעת ארץ-ישראל, חמו"ל.
- אלמוג, עוז ותמר אלמוג. 2015. *דור ה-Y בישראל: דוח מחקר*. בן שמן : מודן.
- אמרני, שוקי. (2010). *הדרוזים בין עדה לאום ומדינה*. חיפה : קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- בן-דור, גבריאל. 1995. *העדה הדרוזית בישראל בשלהי שנות ה-90*. ירושלים : המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.
- והבה, ענאן. 2021. התפיסה המדינית של הדרוזים. בתוך : השבוע במזרח התיכון, עריכה : בוריס גורליק. <https://anchor.fm/hashavua/episodes/ep-e18df1l>
- חיזראן, יוסרי. 2022. ההתקוממות העממית בסוריה ודעיכת המיעוטים - המקרה הדרוזי. *אל-דריזה*.

הדעות המובעות בפרסומי מרכז משה דיין הן של המחברים בלבד.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.